

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาและวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์ เรื่องสัจจะในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท" ที่ผ่านมาแล้ว ๔ บท ทำให้ได้ข้อสรุปว่า พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทมีทรรศนะในเรื่องสัจจะหรือความจริงอยู่ ๒ ทรรศนะ คือ

๑. ความจริงในระดับปรมาตถ์ ซึ่งเรียกว่า ปรมาตถสัจจะ

๒. ความจริงในระดับสมมติ ซึ่งเรียกว่า สมมติสัจจะ

จุดเริ่มของทรรศนะความจริงในระดับปรมาตถ์มาจากประสบการณ์โดยตรงของพระพุทธเจ้า คือการที่พระองค์ทรงตรัสรู้ สิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่โดยธรรมชาติตามสภาพของสิ่งนั้น ๆ แล้วจึงกำหนดบัญญัติ จัดเป็นระบบเพื่ออธิบายประสบการณ์ที่พระองค์ทรงค้นพบด้วยพระปรีชาสามารถในการแสดงธรรม พระองค์ทรงแจกแจงแสดงสัจจะหรือความจริงในระดับปรมาตถ์ที่ทรงค้นพบไว้ เป็นอเนกปริยาย ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะสมกับภูมิปัญญาของผู้ฟัง ปรมาตถสัจจะทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้มากมาย เหล่านั้นทรงสรุปรวมเป็นใจความสั้น ๆ แต่แฝงความหมายลึกซึ้งและครอบคลุม เนื้อหาของปรมาตถสัจจะไว้ทั้งหมดด้วยพุทธพจน์ที่ตรัสย้ำบ่อยครั้งว่า "ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา" คำว่า ธรรม" ในที่นี้มีความหมายกว้างมาก หมายถึงสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่เป็นอยู่ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะเป็นอะไร อยู่ในภาวะอย่างไร จะรวมอยู่ในคำว่าธรรมนี้ทั้งสิ้น ความหมายของคำว่าธรรมในที่นี้จึงครอบคลุมทุกสิ่งในสากลจักรวาล ในทุกรูปแบบโดยไม่มีอะไรยกเว้นนอกเหนือไปจากคำว่าธรรมนี้ ส่วนคำว่า "อนัตตา" มีความหมายตรงข้ามกับคำว่าอัตตา อัตตาหมายถึงตัวตนซึ่งก็คืออะไรบางอย่างที่มีอยู่จริง เป็นนิรันดรไม่มีการแปรสภาพ แต่เป็นจุดศูนย์กลางของการแปรสภาพ ดังนั้นอนัตตา ซึ่งมีความหมายตรงข้ามกับอัตตา จึงหมายถึงความไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง ความไม่มีตัวตนที่คงที่นิรันดรซึ่งไม่มีการแปรสภาพ พุทธพจน์ที่สำคัญประโยคนี้จึงเป็นการแสดงทรรศนะที่เป็นเอกลักษณ์และเป็นจุดเด่นของพุทธปรัชญา ทำให้พุทธปรัชญาแตกต่างจากลัทธิ ศาสนา หรือปรัชญาระบบอื่น

พุทธปรัชญาสรุปความจริงในระดับปรมาตมิ์ว่า "ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา" และวิเคราะห์
 สิ่งนี้เรียกว่า "ธรรม" ออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ สังขตธรรม กับ อสังขตธรรม "ธรรม"
 ๒ กลุ่มนี้จะมีลักษณะตรงข้ามกันโดยสิ้นเชิงแต่ทั้งคู่ก็เป็นอนัตตา

สังขตธรรมหมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย กล่าวคือ
 สังขตธรรมนี้ เมื่อเกิดขึ้นก็มีเหตุทำให้เกิด เมื่อตั้งอยู่ก็มีเหตุทำให้ตั้งอยู่ เมื่อดับหรือเสื่อมสลายไป
 ก็มีเหตุทำให้แตกดับ การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย จึงเป็น
 ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวงที่เป็นสังขตธรรม พุทธปรัชญาวิเคราะห์ไว้ว่าสิ่งที่ เป็นสังขตธรรมมี
 อยู่ ๒ ประเภท คือ สังขตธรรมที่เป็นรูปเรียกว่ารูปธรรม และสังขตธรรมที่เป็นนามเรียกว่า
 นามธรรม นามธรรมนี้ยังแบ่งได้เป็น ๒ ชนิด คือ จิต และเจตสิก ดังนั้น สังขตธรรมจึงได้แก่
 รูป จิต เจตสิก พุทธปรัชญาวิเคราะห์สังขตธรรมที่เรียกว่ารูปโดยให้นิยามคำว่ารูป (รูปธรรม)
 ไว้กว้าง ๆ ว่าหมายถึงธรรมชาติที่ย่อมแตกสลายไปด้วยอำนาจของความร้อนและความเย็น เป็นต้น
 ลักษณะที่ประจำของรูปธรรมคือความผันแปรเปลี่ยนแปลงไม่คงทนถาวร เพราะถูกปัจจัยต่าง ๆ
 เบียดเบียนอยู่เสมอ

พระอภิธรรมวิเคราะห์รูปธรรมอย่างละเอียดพิศดารไว้ทั้งหมด ๔ นัย แต่ในที่นี้จะกล่าว
 เฉพาะรูปสมุทเทสนัย ซึ่งเป็นนัยแห่งการแสดง ลักษณะของรูปธรรมแต่ละชนิด โดยนัยนี้กล่าวไว้ว่า
 รูปธรรมแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ มหาภูตรูป และ อนุปาทายรูป มหาภูตรูปหมายถึงรูปธรรม
 ที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และเป็นหลักให้อนุปาทายรูปอิงอาศัย มี ๔ รูป
 คือ ปถวี อ้าโป เตโช วาโย ส่วนอนุปาทายรูปหมายถึงรูปธรรมที่อาศัยมหาภูตรูปเป็นแดนเกิด
 มี ๒๔ รูป คือ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑
 ปริเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔ พุทธปรัชญาวิเคราะห์รูปธรรมทั้งหลาย
 ที่มีอยู่อย่างละเอียดจนถึงหน่วยที่เล็กที่สุดที่เรียกว่ารูปกလာป พบว่ารูปธรรม เหล่านั้นอยู่รวมกันเป็น
 กลุ่ม ๆ เป็นหมู่ ๆ มิได้แยกกันอยู่อย่าง เป็นอิสระ และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปตามอำนาจ
 ของเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรที่เป็นตัวตนเที่ยงแท้ยืนเียงอยู่เบื้องหลังทุกอย่างของรูปธรรมล้วน เป็น
 กระบวนการของการเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น สมุฏฐานที่ทำให้รูปธรรมเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไป
 มีอยู่ ๔ สมุฏฐานคือ กรรม จิต อุตุ อาหาร ด้วยเหตุปัจจัยทั้ง ๔ นี้ เป็นสิ่งผลักดันให้รูปธรรม
 เปลี่ยนแปรไปเป็นนิจลิน ซึ่งเป็นลักษณะสามัญของสังขตธรรม

สังขตธรรมอีกประเภทหนึ่งคือนามธรรมอันได้แก่ จิต และเจตสิก พุทธปรัชญาศึกษา และวิเคราะห์อย่างละเอียดพบว่าจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ แต่จะเกิดขึ้นอย่างอิสระโดยลำพังไม่ได้ จะต้องมีธรรมชาติอีกชนิดหนึ่งซึ่งเป็นนามธรรมเช่นเดียวกับจิต เข้าประกอบและปรุงแต่งจิตซึ่งเรียกว่า เจตสิก มีทั้งหมด ๕๒ ชนิด ได้แก่ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ วิตก วิจารณ์ อธิโมกษ์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ โมหะ อหิริกะ อโนตตูปปะ อุทธัจจะ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อสสะ มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มัทธะ วิจิกิจฉา ศรัทธา สติ หิริ โอตตูปปะ อโลภะ อโทสะ ตตรัมขณตตตา กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูหุตา จิตตมูหุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอวัชวะ กรุณา มุทิตา ปัญญา เจตสิกทั้ง ๕๒ ชนิดนี้ เมื่อเข้าประกอบจิตจะทำให้จิตมีคุณสมบัติคล้ายตามอิทธิพลของเจตสิกที่เข้าประกอบนั้น จึงทำให้สามารถจำแนกจิตเป็นนัยต่าง ๆ ได้มากมาย การจำแนกตามนัยแห่งพระอภิธรรมแบ่งออกเป็น ๔ นัย มีรายละเอียดในแต่นัยพิศดารลึกซึ้งมาก แต่ในที่นี้จะกล่าว เฉพาะภูมิภพนัยคือการแยกประเภทของจิตโดยภูมิ มี ๔ ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต แม้ว่าจิตจะจำแนกได้หลายนัยก็ตาม แต่หน้าที่ของจิตมีเพียงอย่างเดียวคือการรู้อารมณ์ มีขั้นตอนอยู่ ๓ ลำดับคือ ขณะเกิด (อุปปาทขณะ) ขณะตั้งอยู่ (ฐิตិยขณะ) และขณะดับไป (ภังคะขณะ) จิตดวงที่ดับไปจะเป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นสืบต่อ เป็นกระแสของจิต เกิดดับ เกิดดับรับอารมณ์ต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายและเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก สภาวะของจิตและเจตสิกในลักษณะนี้เหมือนกับสภาวะการเปลี่ยนแปลงของรูปธรรม ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ทั้งรูปธรรมและนามธรรมคือสิ่งในธรรมชาติ ที่มีอยู่ เป็นอยู่ ในรูปของกระบวนการ อันเปลี่ยนแปลงไปด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรที่เป็นแก่นแท้ หรือเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ไม่แปรผัน ยืนยงอยู่เบื้องหลังการเปลี่ยนแปลงนี้ ปรัชญาการณเช่นนี้เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวงที่รวมเรียกว่า สังขตธรรม

อสังขตธรรมหมายถึงสิ่งที่ตรงข้ามกับสังขตธรรม พุทธปรัชญา เรียกว่านิพพาน นิพพาน เป็นภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นภาวะที่เที่ยงแท้ไม่แปรผัน ไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการแตกดับ ไม่ใช่รูปธรรม ไม่ใช่จิต ไม่ใช่เจตสิก เป็นภาวะที่แตกต่างจากสิ่งทั้งปวงในจักรวาล แต่ก็

อนัตตา เพราะมิใช่ภาวะของการมีตัวตนที่เที่ยงแท้ยืนโรคงนิรันครอยู่ การที่กล่าวว่านิพพานเป็นอนัตตา อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดคิดว่า นิพพานคือการดับสูญ แต่โดยแท้จริงแล้วนิพพานมิใช่ความดับสูญโดยสิ้นเชิง เพราะไม่มีสิ่งใดถูกทำลายหรือดับสูญไปในนิพพาน ไม่มีอัตตาที่จะไปสู่การดับสูญ ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลง มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป ในภาวะแห่งนิพพานสิ่งที่ดับไปแล้วก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาอีก เมื่อไม่มีการเกิดก็ไม่มีการดับอีกต่อไป นิพพานคืออะไรเป็นสิ่งที่อธิบายตรง ๆ ไม่ได้แต่เป็นสิ่งที่รู้ได้ด้วยประสบการณ์เฉพาะตัว และไม่ใช้ประสบการณ์ในระดับผัสสะ เช่นเดียวกับการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ในโลก จึงไม่มีภาษาที่จะอธิบายภาวะนั้นได้ตรง ๆ แต่อธิบายได้โดยการอุปมาอุปไมย โดยเทียบกับไฟดับเพราะสิ้นเชื้อ นิพพานเป็นการดับแห่งตัวตนที่ยึดมั่น ตอนที่ยังมีไฟอยู่คือตอนที่ยังมีความยึดมั่นในตัวตนพหุหมคความยึดมั่น (อุปาทาน) ก็ปราศจากตัวตน คือไฟดับ ไม่มีใครบอกได้ว่าไฟดับแล้วนั้นจะอยู่ในสภาพเช่นใด อยู่ที่ไหน นิพพานก็เช่นเดียวกัน เป็นสิ่งที่อธิบายไม่ได้

จากประสบการณ์โดยตรงของพระพุทธเจ้าที่ทรงเปรียบเทียบแล้ว เห็นว่า ภาวะนิพพาน ซึ่งเป็นอสังขตธรรม เป็นภาวะที่ดีกว่า สังขตธรรมทั้งปวง จึงกำหนดเอาภาวะนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา ดังนั้นคำสอนที่มีจุดมุ่งหมายไปสู่ภาวะนิพพาน จึงเป็นคำสอนที่มีลักษณะเป็นธรรมาธิษฐาน ที่กล่าวถึงสภาวะธรรมล้วน ๆ ซึ่งอาจกล่าวถึงในรูปของขันธ ชาติ อายตนะ ไตรลักษณ์ อริยสัจ๔ ปฏิจจสมุปบาท ฯลฯ เป็นต้น เพื่อให้ผู้ฟังเกิดปัญญาหยั่งรู้สภาวะธรรมตามสภาพธรรมชาติที่มันเป็นอยู่จริง ๆ คือการรู้ความจริงในขั้นปรมัตถ์ อันเป็นเหตุให้สามารถทำลายอวิชชาได้ การทำลายอวิชชาได้นั้นนับเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นการทำลายต้นตอของกระบวนการธรรมที่เกี่ยวเนื่องสืบต่อเป็นสายสัมพันธ์ของหลักปฏิจจสมุปบาทให้ขาดลง จึงเป็นการสิ้นสุดแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ เพื่อเป็นการสร้างเสริมให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ความจริงในขั้นปรมัตถ์พระพุทธองค์จึงทรงวางหลักปฏิบัติเป็นขั้นตอน ๓ ขั้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งก็คือ อริยมรรค มืองค์ ๘ อันเป็นหนทางเดียวที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นได้

พุทธปรัชญานอกจากจะแสดงความจริงในทรรคนะ ปรมัตถสัจจะดังได้กล่าวแล้วยังแสดงความจริงในอีกทรรคนะหนึ่งซึ่งเรียกว่าความจริงในระดับสมมติหรือสมมติสัจจะ ซึ่งหมายถึงความจริงที่มีรากฐานอยู่บนการกำหนดสมมติของมนุษย์ การกำหนดสมมตินี้ก็คือการสร้าง

ระบบภาษาขึ้นมาเพื่อใช้เรียกสิ่งต่าง ๆ ตลอดจนเป็นเครื่องมือที่ทำให้มนุษย์สามารถสื่อความหมายให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกันได้ จากหลักฐานที่ปรากฏแสดงว่า มนุษย์สร้างภาษาขึ้นมามากมายหลายร้อยภาษาทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน โดยอาศัยหลักการเดียวกันคือ การสร้างรูปศัพท์ คำศัพท์ วลี หรือสัญลักษณ์อื่นใดเพื่อแทนเนื้อความ หรือความหมายที่ต้องการจะบ่งถึง พุทธปรัชญาวิเคราะห์สมมติสังขจะอย่างละเอียดโดยแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ปัญญาปนบัญญัติ และ ปัญญาปยบัญญัติ ปัญญาปนบัญญัติหรือนามบัญญัติหมายถึงถ้อยคำ คำศัพท์ วลี หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่บัญญัติขึ้นเพื่อใช้เรียก สิ่งใดสิ่งหนึ่ง แบ่งเป็น ๖ ชนิดคือ วิชขมานบัญญัติ อวิชขมานบัญญัติ วิชขมาเนนอวิชขมานบัญญัติ อวิชขมาเนนวิชขมานบัญญัติ วิชขมาเนนวิชขมานบัญญัติ และ อวิชขมาเนนอวิชขมานบัญญัติ ส่วนปัญญาปยบัญญัติหรืออรรถบัญญัติหมายถึง เนื้อความ ความหมาย หรืออรรถที่คำศัพท์หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นบ่งถึง ดังนั้นทั้งนามบัญญัติและอรรถบัญญัติจึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องและต้องประกอบอยู่ด้วยกัน เสมอจึงใช้สื่อความหมายได้สมบูรณ์ เมื่อเริ่มต้นที่มนุษย์กำหนดนามบัญญัติและอรรถบัญญัติเพื่อใช้เรียกสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมานั้น ยังไม่มีความซับซ้อนมากนัก แต่เมื่อเวลาผ่านไปการกำหนดสมมติก็มากขึ้นตามลำดับ จึงมีการสมมติซ้อนสมมติขึ้นไปเรื่อย ๆ โดยกำหนดหน้าที่และบทบาทให้แก่สิ่งสมมติเหล่านั้น มีการจัดระบบตั้งกฎเกณฑ์ เช่น การออกกฎหมาย การสร้างค่านิยม ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี ฯลฯ เพื่อให้ส่วนรวมยึดถือปฏิบัติตาม การกำหนดสมมติของมนุษย์ในลักษณะนี้นับวันจะยิ่งมีมากขึ้นและสลับซับซ้อนมากขึ้นเป็นทวีคูณ เมื่อสมาชิกใหม่ของสังคมเกิดขึ้นมา จะได้รับถ่ายทอดให้เรียนรู้สมมติบัญญัติต่าง ๆ ที่สังคมนั้น ๆ ยอมรับและยึดถือกันอยู่

จะเห็นได้ว่าพุทธปรัชญาให้ความสำคัญกับความจริงในระดับสมมติสังขจะเป็นอย่างมาก จากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกพบว่า พระพุทธองค์ทรงแนะนำข้อปฏิบัติเพื่อการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขไว้โอเนกปริยายโดยแยกแยะข้อธรรมให้เหมาะสมกับบทบาทที่มนุษย์เป็นผู้กำหนดขึ้น เช่น ทศพิธราชธรรม ฆราวาสธรรม สาราณียธรรม จักรวรรดิวัตร ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ คีล๔ กุศลกรรมบถ๑๐ สุขของคฤหัสถ์ การหาทรัพย์และการบริโภคทรัพย์ ฯลฯ แม้ในสังคมของพระภิกษุสามเณร พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระวินัย ซึ่งถือเป็นกฎเกณฑ์ที่จะต้องปฏิบัติ เช่นกัน หลักธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีจุดมุ่งหมาย เพื่อให้ผู้ปฏิบัติมีความสุข ความเจริญในการดำรงชีวิตอยู่ในโลก ในสังคมที่แวดล้อมไปด้วยการสมมติบัญญัติทั้งหลาย

ซึ่งเรียกรวมกันว่าโลกียธรรมอีกทั้งยังเป็นพื้นฐานสำหรับการปฏิบัติ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้น ซึ่งเรียกว่าโลกุตตรธรรมได้อีกด้วย

จากการวิจัยครั้งนี้ได้ข้อสรุปว่า ปรมาตตสัจจะ และสมมติสัจจะ เป็นสัจจะหรือความจริงที่ต้องอิงอาศัยกัน กล่าวคือ ปรมาตตสัจจะเป็นความจริงที่มีสาระดีของความจริงในตัวเอง ไม่ต้องอิงอาศัยสิ่งใด เป็นความจริงตามสภาวะของสิ่งนั้น แต่การที่จะกล่าวถึงหรืออธิบายความจริงที่เป็นปรมาตตนี้จำเป็นต้องถ่ายทอดโดยผ่านทางภาษา ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์บัญญัติขึ้น จึงก่อให้เกิดความจริงในอีกระดับหนึ่ง ซึ่งคือสมมติสัจจะมีรากฐานอยู่บนการกำหนดสมมติของมนุษย์จึงทำให้ความจริงในระดับนี้ไม่มีเนื้อหาสาระของความจริงในตัวเอง แก่นแท้ของความจริงเบื้องหลังสมมติสัจจะทั้งหลายก็คือความจริงในระดับปรมาตตสำหรับอริยบุคคลผู้ซึ่งปราศจากอวิชชา เป็นผู้ที่มีความเข้าใจความจริงในระดับปรมาตตอย่างชัดเจนสมบูรณ์ และยอมรับความจริงในระดับสมมติ เช่นเดียวกับปุถุชน แต่ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นกับการสมมติเหล่านั้น เพราะเข้าใจแก่นแท้ของความจริงในระดับสมมติแล้ว ส่วนปุถุชนยังเป็นผู้ที่มีอวิชชาครอบงำอยู่ จึงยังไม่รู้แจ้งความจริงในระดับปรมาตต จึงอยู่ในโลกของการยอมรับการสมมติและยึดมั่นสิ่งสมมติต่าง ๆ เหล่านั้นไปตามความเข้าใจของตนเอง ด้วยเหตุนี้พุทธปรัชญาจึงวางหลักปฏิบัติ เพื่อให้สอดคล้องกับความจริงทั้ง ๒ ระดับคือ โลกียธรรม และโลกุตตรธรรม ซึ่งธรรมทั้ง ๒ ระดับนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอยู่ในตัว คือโลกียธรรมเป็นข้อปฏิบัติเพื่อปูพื้นฐานไปสู่การปฏิบัติในชั้นโลกุตตรธรรม ผู้ที่มีความเข้าใจในเรื่องสัจจะทั้ง ๒ ระดับนี้อย่างชัดเจนเพียงพอจะพบว่าคำสอนของพระพุทธเจ้ามิได้มีความขัดแย้งในตัวเองหากแต่เป็นการพูดถึงสิ่งเดียวกันจากแง่มุมที่ต่างกัน และเป็นคำสอนที่มีความสอดคล้องกันทั้งระบบ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ทุกระดับ

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาภาคทฤษฎีที่ได้กล่าวมาแล้วจะก่อให้เกิดความเข้าใจในระดับหนึ่งเท่านั้น คือ สุตตามยปัญญา และจินตามยปัญญา แต่ถ้าจะให้เกิดความเข้าใจรู้แจ้งแทงตลอดในหลักธรรมทั้งปวง จำเป็นต้องอาศัยการปฏิบัติ ซึ่งจะทำให้เกิดปัญญาขั้นสูงสุดที่เรียกว่า ภวานามยปัญญา ดังนั้นพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาทจึงถือการปฏิบัติเป็นหัวใจสำคัญของคำสอน เมื่อศึกษาภาคทฤษฎีแล้วจึงควรลงมือปฏิบัติจึงจะได้ประโยชน์จากหลักธรรมนี้อย่างสมบูรณ์ การวิจัยเชิงวิชาการอีกระดับหนึ่ง

ที่น่าทำและยังไม่มีผู้ทำมาก่อน คือการลงมือวิจัยในชั้นภาวนามยปัญญา ซึ่งได้แก่การทำความรู้
ความเข้าใจให้เกิดขึ้นด้วยการลงมือปฏิบัติ เมื่อปรากฏผลจากการวิจัยอย่างไรแล้ว บันทึก
ประสบการณ์ตามลำดับขั้นไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แล้วจัดพิมพ์รายการผลการวิจัยออกเผยแพร่
ซึ่งคงจะเป็นรายงานการวิจัยที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง

ศูนย์วิทยพัชร์พยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย